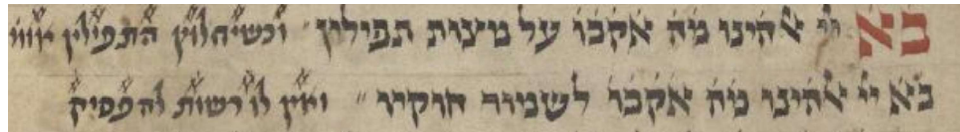

תפילין Upon Removing Your ברכה, A

”PARIS BN 644 סדור מנהג אשכנז לכל השנה”

https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/digitallibrary/pages/viewer.aspx?&presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS990001295660205171-1#|FL48580568

תלמוד בבלי מסכת נדה דף נא' עמ' ב' – ולבני מערבא דמברכי בתר דסליקו תפיליהו אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו.

תשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן לא – תשנב – תשנג. ושאלתם על פסוקי זמרה אחרי שהם מצוה מן הכתוב הנאמר (דברים י, כא) הוא תהלתך והוא א' – להיך, מדוע יש להן ברכה לאחריהן מה שאין כן בשאר מצות, שאין הלכה כבני מערבא שמברכין לאחר סלוק התפילין לשמור חוקיו (ברכות מד, ב).

תשובה, לפי שהם דברי שבה יש להם חתימה בברכה לאחריהם כמו שיש חתימה בברכה לאחר קריאת ההלל ביהללך שחותם מלך מהולל בתושבחות, ואין לו דמיון לעשית המצוה בידים שאין בהן שבה בפה.

תורה תמימה דברים פרק לב

(ג) כי שם ה' אקרא – אמר רב יהודה, מניין לברכת התורה לפנייה מן התורה, שנאמר כי שם ה' אקרא הבו גודל לא – להיננו כט) [ברכות כ"א א']:

תורה תמימה הערות דברים פרק לב הערה כט – ונראה ראיה נאמנה לסברא זו ממש"כ התוס' בנדה נ"א ב' בענין הא דבני מערבא הו' מברכי כשמסלקין תפילין אשר קדשנו במצותיו לשמור חוקיו וכתבו התוס' דאנו לא קיי"ל לברך בשעת סלוקן משום דבני מערבא היו ס"ל דלילה לאו זמן תפילין ולכן היו מברכין כשהיו חולצין סמוך לשקיעת החמה, משא"כ אנו קיי"ל לילה זמן תפילין מדאורייתא, ואך מדרבנן גזרו לחלצן שמא יישן בהם, וא"כ לא שייך לברך על סלוקן, כיון דחיובן נמשך גם בלילה, וזה ממש כסברתנו בנדון דידן שחיוב ת"ת לעולם לא נפסק ולכן לא שייך בה ברכה לאחריה, ודו"ק:

ברכה בחליצת תפילין

מאת

ע. הילדסהיימר

בברכות דף מ"ד ע"ב אנו למדים שבני מערבא דבחר דמסלקי תפילין מברכי אשר קדשנו במצותיו וצונו **לשמור חוקיו**. וכן בנדה נ"א ע"ב. לפי תוספות בשני מקומות אלה תלוי מנהגם של בני מערבא לברך על חליצת תפילין בדעה שהובאה במסכת מנחות, דף ל"ו ע"ב, וכדומה במס' עירובין צ"ו ע"א, בענין השאלה, אם לילה זמן תפילין או לאו. במנחות נאמר: "איתמר, מאי קסבר, אי קסבר שבת לאו זמן תפילין לילה נמי לאו זמן תפילין, דמהיכא דממעטי שבת מהתם ממעטי לילות, דתניא ושמרת את החוקה הזאת למועדה מימים ימימה — ימים ולא לילות, מימים ולא כל הימים פרט לשבתות וימים טובים דברי ר' יוסי הגלילי, רבי עקיבא אומר לא נאמר חוקה זו אלא לפסח בלבד". מכאן אנו רואים, שמי שמיחס את הפסוק ושמרת את החוקה הזאת וגו' לתפילין סבור, שלילה לאו זמן תפילין ולכן, כפי שנאמר באותו מקום בשם ר' אלעזר, "כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה". לכן חייבים לחלוץ את התפילין לפני שקיעת החמה ויש מקום לברך על חליצתן.

עוד אומרים בעלי התוספות (בברכות, במנחות ובנדה) שאנו כיום לא מברכים על חליצת התפילין, משום שאנו בלאו הכי מסלקין אותן בחצי היום וגם אילו היינו מחכים לסלק אותן רק בלילה, אין לנו לברך, כי הפסוק ושמרת את החוקה בפסח מדבר, ואנו סבורים שלילה זמן תפילין ורק לא מורים כן מפני שחכמים אסרו להניח תפילין בלילה שמא יישן בהן. על השאלה מדוע לא מברכין על חליצת התפילין לפני שבת עם חשיכה, שהרי שבת בוודאי לאו זמן תפילין, עונים בעלי התוספות, שאין חיוב לסלק את התפילין לפני שבת אלא לא מניחים אותן בשבת מפני ששבת וימים טובים עצמם "אות" כמו תפילין.

עוד נאמר בתוספות, שאפילו בני מערבא שמחייבים ברכת לשמור חוקיו עם סיום המצוה, דורשים זאת רק בתפילין מפני שנאמר בהן חוקה, אך לא במצוות אחרות כגון ציצית שלא נאמר בהן חוקה.

בעלי התוספות פוסקים אפוא, שאין לברך על חליצת תפילין לא ביום רגיל ולא בערב שבת אם חולצין אותן סמוך לשקיעת החמה.

רבנו תם חולק במידה מסוימת על דעה זו: בתוספות שהבאנו במסכת נדה נאמר בשם רבנו תם, שדוקא בתפילין מברכין לשמור חוקיו דקרא ושמרת את החוקה סבירא

ליה לבני מערבא דבתפילין כתיב. גם בתוספות מס' סוכה דף ל"ט ע"א ד"ה אבל לפניו נאמר, שרבנו תם סבור, שאומרים ברכה זו בתפילין לחודיהו ודוקא כשמסלקין אותן בלילה, וכמאן דאמר לילה לאו זמן תפילין הוא. אותה דעה מובאת בתוספות סוכה מ"ו ע"א ד"ה דכל אימת, בלא שהוזכר שם שזו דעת רבנו תם. שם נאמר בגמרא בשם רבנן דבי רב אשי, כל אימת דמשמשי בתפילין מברכי ובעלי התוספות מפרשים שמצוה למשמש בתפילין כדי שלא יסיח דעתו מהן ולכן יש לברך, אך הם מוסיפים ש"לא אתפרש מאי הוא מברך, אם מברכי לשמור את חוקיו כמו שמברכים בתר דמסלקין תפלתן או להניח כמו שמברכים בשעת ההנחה... ומסתברא שמברכין לשמור חוקיו כמו שמברכין בתר דמסלקין תפילתן כדאיתא [בנדה]".

רבנו תם מסתמך בין היתר על ירושלמי ברכות פרק ב' הלכה ג', ששם נאמר בקשר לברכת תפילין "כשהוא חולצן מהו אומר ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו כמאן דמר בחוקת תפילין הכתוב מדבר, ברם למאן דמר בחוקת הפסח הכתוב מדבר לא, כדא ר' אבהו בשם ר' אלעזר דנותן תפילין בלילה עובר בעשה ומה טעם ושמרת את החוקה הזאת למועדה מימים ימימה ולא לילות ימימה פרט לשבתות וימים טובים. אית דבעי לומר לא אמ' אלא הנותן אבל אם היו עליו מבעוד יום מותר". מסתבר אפוא שהירושלמי מאשר את מנהגם של בני מערבא וסבור שצריך לברך על חליצת תפילין מפני שחוקה בתפילין מדבר ומפני שמניח תפילין בלילה עובר בעשה.

דעות שונות מובאות בענין זה בספרות הגאונים ואצל הראשונים. הגאונים הודיעו שבשתי הישיבות לא נהגו לברך על חליצת תפילין, אך בשם ר' האי גאון נמסר שמי שרוצה מותר לו לברך "ואי ניחא ליה לאינש למעבד הרשות בידו". לעומת זאת נאמר במעשה הגאונים, שבתפילין, בניגוד לציצית, חייבים לברך בעת חליצתן.

הרי"ף אינו מזכיר את הענין כלל ואילו הרי"ן על הרי"ף במס' סוכה, פ' לולב וערבה (ד"ה ת"ר העושה לולב לעצמו וד"ה וכתבו בתוספות) מתייחס לשאלת הברכה לשמור חוקיו כאשר משמשים בתפילין, "כי היכי דמברכי בני מערבא בתר דמסלקי תפיליהו". גם הרשב"א (על ברכות מ"ד ע"ב) מביא את מנהגם של בני מערבא, תוך הדגשה, שאמירת הברכה לשמור חוקיו חלה על סילוק תפילין בלילה בלבד — כי לילה לאו זמן תפילין — ולא על גמר מצוות אחרות.

1. ראה גם ס' הישר לרבנו תם, הוצ. שלזינגר, סי' חכו.
2. דפוס ונציה, דף ד, ג.
3. ראה אוה"ג ברכות מ"ד ע"ב (לוינ, עמ' 103); תורתן של ראשונים; הוצ. הורוויץ, עמ' 47, חמדה גנוזה, סי' קה, הלכות פסוקות, הוצ. מילר, סי' סב וסר.
4. אוה"ג שם. לעומת זאת נאמר בהלכות קצובות המיוחסות לרב האי גאון, שלילה זמן תפילין אך לא מורין כך ולכן אין לברך.

גם הרשב"א פוסק "ואנן לא קי"ל כבני מערבא אלא כמ"ד בחוקת הפסח הכתוב מדבר מדקי"ל במנחות כמ"ד דלילה נמי זמן תפילין דהלכה ואין מורין כן. כך פוסק הריסב"א וכן מחזור ויטרי", הסמ"ג, ס' התרומה ואבודרהם. לעומת זה פוסקים הראב"ן¹⁵ וכן פסיקתא רבתיוו שיש לברך.

הראב"ה מזכיר (בכמה מקומות¹⁶), שאביו נהג לברך על כל המצוות אחריהן, אך לשמור חוקיו הוא אמר רק על תפילין, ברם היו שחולקין עליו משום שרק בני מערבא נהגו כך ולא בבבל. מאידך מביא הראב"ה¹⁷, שהיו נוהגים לברך לשמור חוקיו כל אימת שמשמשים בתפילין.

הרמב"ן¹⁸ אמנם פוסק אף הוא שאין הלכה כבני מערבא, אך מביא טעם לדבריהם אליבא "דחכמי הצרפתים"¹⁹: "והטעם לזה מפני שהניח תפילין לאחר שקיעת החמה עובר בעשה. הלכך מברך בשעת סילוקן בלילה שהוא מקיים עשה". הרמב"ן עצמו מבטל הסבר זה, כי "אין בני מערבא מברכין כן אלא כשהן מסלקין אותן בזמן ערבית ולא משום עשה שבהן אלא משום שכבר נגמרה מצותן דקסברי לילה לאו זמן תפילין הוא וגו'²⁰".

הרא"ש מפרט בהלכות קטנות הלכ' תפילין כל הדעות אך פוסק שהאידנא אין לברך לשמור חוקיו אפילו כשמסלקין (את התפילין) סמוך לשקיעת החמה, ולזה מוסיף מעדני יום טוב אליבא דרב האי גאון דמי שרוצה לברך הרשות בידו. המרדכי מביא גם הוא בהלכות קטנות הלכ' תפילין את הסוגיה של חליצת תפילין ואת השאלה אם לילה זמן תפילין או לאו, והוא פוסק, שלילה זמן תפילין ולכן אין לברך. בענין חליצת תפילין בערב שבת יש לו ספיקות, אך גם הוא פוסק שאין לברך.

5. לברכות מ"ד ע"ב, עירובין צ"ו ע"א ונדה נ"א ע"ב. הריסב"א גם אינו מקבל את הדעה, שיש לברך גם בגמר מצות ציצית או אף בסיום שאר המצוות המובאת על ידי כמה מהראשונים (הדעה הובאה גם בס' הישר, אך לא נתקבלה לא ע"י רבנו תם ולא ע"י בעלי התוספות).
6. הוצ. מקיצי נרדמים, עמ' 643.
7. עשין סב.
8. ווארשה 1897, סי' ריג.
9. הנשער השלישי.
10. סי' לה.
11. פס' כג, הוצ. איש שלום, הדפסה חדשה, ת"א תשכ"ג, עמ' קיב, ע"ב.
12. אפטוביצר, ח"א, עמ' 106, 161 ועוד.
13. שם ח"ב, עמ' 398.
14. חידושי הרמב"ן לנדה נ"א ע"ב (הוצ. הרשלר קצז-קצח, וראה שם את הערות המהדיר).
15. עי' בתוספות נדה שם, ד"ה ולבני, ובמידה מסוימת גם לברכות וסוכה במקומות שהוזכרו.
16. מענין להזכיר כאן הערה של גינצבורג לגנזי שעכטער, ח"ב, עמ' 537-538. למרות שבספרו של שכתר עצמו אין כנראה רמז לברכה לסילוק תפילין, אומר גינצבורג, שהטעם של בני מערבא היה משום זהירותם בקדושת התפילין להסירם תמיד מיד כשבא זמן הפטור שלהם. הסבר זה לע"ד אינו מתיישב עם הדעה, שמי שאינו מסלק תפילין בלילה עובר על עשה, ואולי אפילו על לאו.

הרמב"ם¹⁷ פוסק שלילה לאו זמן תפילין משום שנאמר מימים ימימה ומי שמניח אותן בלילה עובר בלאו; אך גם לדעתו לא חייבים לסלקן אם כבר הניחו אותן מבעוד יום, אך גם זאת אין להורות לרבים. גם שבתות וחגים אינם זמן תפילין שהם עצמם "אות". על ענין הברכה בגמר הנחתן אינו מדבר הרמב"ם כלל. הגהות מיימוניות (שם) לעומת זה מביא את מנהג בני מערבא ואף סבור שהם עשו כך בגמר כל המצוות, אך גם הוא פוסק, ש"אנן לא קיימי לן הכי דקרא בחוקת פסח מדבר דמסקינן... דלילה לאו זמן תפילין... ואפילו אם חולצין ערב שבת סמוך לחשיכה לא יברך וכו'".

כך פוסק גם הטור¹⁸ שאין הלכה כבני מערבא. יחד עם זאת מביא גם הוא את דעתו של רב האי גאון, שמי שרוצה לברך הרשות בידו, אך מוסיף שהוא תמה "דודאי כיון שאינו חייב לברך אם יברך הוי ברכה לבטלה".

הבית יוסף¹⁹ מביא בהרחבה את כל השקלא וטריא במסכתות השונות, מזכיר את רבנו תם (ראה לעיל) ומגיע למסקנה שאין לברך. הברכה שנאמרה לפי מנהגם של בני מערבא אינה מוזכרת בשום מקום לא בתורה ולא בגמרא והיא גם לא "מעין קרא". לפי דעתו מנהגם של בני מערבא גם התייחס אך ורק לערבי שבתות וחגים שאז אסור להניח תפילין, ולא התייחס לכל יום, כשיש מחלוקת אם לילה זמן תפילין או לא, ומ"מ מותר להשאיר את התפילין כאשר הניחו אותן מבעוד יום. בית יוסף גם מסביר את הרמב"ם: מאחר שגם לדעתו של הרמב"ם מותר להשאיר תפילין בלילה שכבר הניחו אותן מבעוד יום, הוא פוסק שאין מקום לברך על חליצתן למרות שהוא סבור שלילה לאו זמן תפילין. עם זאת מביא הבית יוסף את דברי רב האי גאון, שמי שרוצה מותר לו לברך ומנסה ליישב אותם משום "דמספקא ליה אם הלכה למ"ד לילה לאו זמן תפילין או למ"ד זמן תפילין הוא. הלכך דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד יש לומר שלא אמר הגאון שהרשות בידו לברך אלא כשמסלקין בערב שבת וי"ט דס"ל דאיסורא נמי איכא אם מניחים בשבת וי"ט דקרא והיה לך לאות משמע ליה דממעט שבתות וי"ט לומר דאסור להניח תפילין בהם וכיון שכן אם רצה לברך ברכה מעין קרא והיה לך לאות" (ולא לשמור חוקיו!). בית יוסף מוסיף מצדו, שמי שבא לברך אין מוחין בידו כיון שיש לו אילן גדול להיתלות בו.

מתברר איפוא, שדעת הרוב שאין לברך ברכה בזמן שחולצין את התפילין, בלא שידוע מתי נהגו בני מערבא לפי המנהג שנמסר בשמם ומתי מנהג זה בוטל. שאלה אחרת היא, אם מנהג זה בוטל לחלוטין או אם לא קיים, אף בתפילה שלנו, לפחות רמז למנהג זה.

כל הסוגיה של לילה זמן תפילין או לאו מובאת כאמור במס' עירובין בפרק המוציא תפילין (צ"ו ע"ב). בהקשר לזה מובאות באוצר הגאונים (לאותה מסכתא²⁰) דעות שונות על הזמן שבו יש לחלוץ את התפילין, הן בתפילת שחרית והן, במקרה

17. הלכ' תפילין, פ"ד, הל' י, יא.

18. אר"ח סי' כט.

19. שם וכמובן גם בשו"ע אר"ח שם.

20. לוין עמ' 74 ואילך.

ועוד הניחו אותן בערב, גם בתפילת ערבית. בין השאר מובאת שם תשובה²¹ האומרת, שכשחולצין אותן בתפילת שחרית "ממתין עד עושה שלום או יחלוץ בסדר קדושה". תשובה זו המובאת באותו נוסח גם בס' העיטור²², תמוהה במקצת: האם ייתכן שהיו חולצים כבר בזמן אמירת הקדושה, ויתר על כן, אם נאמר שממתנין עד עושה שלום או יחלוץ בסדר קדושה, הרי מזכירה התשובה את העניינים בסדר "הפוך", כי הרי עושה שלום נאמר אחרי הקדושה ולא לפניו. לכן מתקבל על הדעת, שהמלים "סדר קדושה" אינן מתייחסות לקדושה הרגילה בתוך תפילת שמונה עשרה (העמידה). ראייה מסוימת להנחה זו אנו מוצאים בהמשך התשובה בס' העיטור, שבו נאמר "ובמתיבתא נהגו שכל התלמידין חולצין קודם סדרא", כך שמותר להניח, שהכוונה היא לקדושה דסדרא, לאמור לתפילת ובא לציון גואל, כאשר בעת אמירתה חלצו במתיבתא את התפילין²³.

מכל זה מותר אולי להוציא מסקנה מעשית לזמננו אנו: הרי בתפילת ובא לציון אנו אומרים עד היום "יהי רצון מלפניך... שנשמור חוקיך וכו'" ומזכירים במלים אלה — ולוא ברמז בלבד — את נוסח הברכה שהיה מקובל על בני מערבא כאשר הם חלצו את התפילין — "ברוך... לשמור חוקיו", ברכה שנשכחה מזמן. אולי יהא זה רצוי להנהיג גם היום חליצת התפילין או לפחות התחלת חליצתן, עם אמירת מלים אלה:

21. שם, סי' קצא.

22. למברג 1860, ח"ב, דף כ"ו ע"ב.

23. המנהג שאין לחלוץ תפילין עד אחר קדושת ובא לציון מובא בשו"ע או"ח כה, יג.